

Zintuigen Een inleiding

Els van Dongen

Er is een groeiende belangstelling voor het lichaam en de zintuigen in de antropologie. Deze belangstelling geldt op de eerste plaats de culturele bepaaldheid van lichaamsbelevingen en zintuigengebruik. In het werk van bijvoorbeeld Devisch nemen lichaam en lichamelijkheid reeds lange tijd een prominente plaats in. De artikelen in dit themanummer – een neerslag van het in 1993 door de redactie van dit tijdschrift georganiseerde lustrumsymposium ‘Zintuigen’ – laten zien dat het onderwerp onder antropologen en andere wetenschappers leeft. De omvang van het nummer spreekt voor zich. De bijdragen tonen hoe cultuur en zintuigen ten nauwste met elkaar verbonden zijn.

Op het terrein van de antropologiebeoefening en de antropologische methode is er toenemende belangstelling voor de zintuigen en het zintuiglijke. Van der Geest (1993: 66) wijst op het primaat van het visualisme in de antropologische onderzoeksmethode. Recentelijk richt de aandacht zich ook op andere zintuigen die in etnografisch onderzoek een rol spelen. Stoller (1989: 11) spreekt van “the sensualization of the approach”.

De medische antropologie kan natuurlijk helemaal niet aan de zintuigen en het zintuiglijke voorbij gaan. Ziekte maakt dat wij onze zintuigen op ons eigen lichaam richten en ook dat wij de wereld anders waarnemen. Vanuit het perspectief van artsen en genezers zijn zintuigen het gereedschap bij uitstek om ziekten op te sporen en de aard van de kwaal vast te stellen. Welke zintuigen als gereedschap worden gebruikt en hoe deze worden gebruikt verschilt per cultuur, al zijn er raakvlakken.

Dit themanummer plaatst zintuigen en zintuiglijkheid, als ook lichaam en lichamelijkheid in een culturele context. Deze sociaalculturele reflectie wordt gerealiseerd door Afrikaanse, Engelse en Nederlandse contexten bijeen te brengen.

De bijdragen laten bijna allemaal de verwevenheid van zintuigen, ziekte en cultuur zien, maar zijn niettemin ruwweg in twee groepen te splitsen: over 1) de rol van zintuigen en zintuiglijkheid in diagnostische en helingsactiviteiten en 2) verstoringen in de zintuiglijkheid.

Zintuigen in diagnostische en helingsactiviteiten

Er wordt wel gesteld dat in 'westerse' (bio)medische praktijken het primaat wordt gegeven aan visuele waarneming door middel van observatie van de zieke, instrumenten en apparaten om de aard en de omvang van de ziekte te leren kennen (Van der Geest 1993: 65). Min of meer daar tegenover ziet men diagnostische en therapeutische praktijken in andere culturen, waarin aanraking, reuk, gehoor, smaak, enzovoorts, kortom alle zintuigen en het gehele lichaam, worden ingezet om de ziekte te leren kennen en te helen. Zo simpel als dit nu is gesteld, is het natuurlijk niet. De papers van het symposium en de artikelen in dit themanummer tonen een complexere 'werkelijkheid'.

De bijdragen van Hendriks en Jacobs maken duidelijk dat in de westerse geneeskunde andere zintuiglijkheid en lichamelijkheid, naast het zien bij het leren kennen van een aandoening belangrijk zijn. Ruud Hendriks onderwerpt de relatie tussen autist en de wereld aan een nader onderzoek door een analyse van de manier waarop wetenschappers en een clown het autistisch gedrag benaderen. De auteur laat zien dat de wetenschappelijke benadering wordt gekarakteriseerd door visuele observatie en dat het inzicht dat deze benadering oplevert de autist portretteert als een vreemde, die niet of nauwelijks deelneemt aan het gewone sociale verkeer. Tegenover de visualistische, objectiverende benadering stelt de auteur vervolgens de praktijk van de psychiater Buten die als clown met zijn lichaam de autistische levensvorm tracht te delen. Hoewel, zo stelt Hendriks, deze psychiater-clown geen pasklare oplossingen biedt, tracht hij ruimte te maken voor het uitzonderlijke. Dit laatste, de vraag naar ruimte voor het uitzonderlijke, treft men ook aan in de bijdragen van Blume en van Pos en Oderwald, zij het in andere context: die van de doven.

Tom Jacobs toont ons door middel van het verhaal van Pierre Benoit en diens eenzame, nachtelijke autopsie, dat onder het primaat van het zien in de medische praktijk een – wat hij noemt – "ouder primaat" van het voelen schuilgaat. Op momenten dat artsen worden geconfronteerd met hun eigen lichamelijkheid en kwetsbaarheid, bijvoorbeeld door ziekte, vermoeidheid of de nabijheid van de dood, gaat dit voelen, gesteund door herinneringen een grotere rol spelen dan voorheen.

De notie dat in het veld van zintuiglijkheid, gevoelens en krachten het lichaam van de patiënt wordt verweven met zijn familie en levenswereld wordt door René Devisch uitgewerkt. In zijn bijdrage laat de auteur zien hoe identiteit en lichaam van een patiënt door de *Mbwoolu genezingscultus* van de Yaka in Zaïre worden herschapen. Met een symbolisch-praxiologische benadering van de genezingscultussen in zuidwest Zaïre kijkt de auteur hoe de cultuur ligt vervat in lichaamsgewoonten en – technieken. "Cultuur zit in de handen, ogen, neus, mond, huid, lichaamshouding." De gang van mythe naar zintuiglijkheid en lichamelijkheid en vandaar weer naar identificatie en zelfbeeld in het ritueel bestaat uit zeven fasen en kent vier thema's die de patiënt aan het lichaam beleeft. Een belangrijke rol in het ritueel spelen de cultusbeelden, die een culturele boodschap dragen over identiteit en relaties. Met deze beelden hebben patiënt en therapeut een zeer lijfelijke omgang. Door massage en gebed wordt de boodschap van de beelden ingeschreven in het lichaam van de initiandus. Deze inschrijving heeft een praktische en impliciete beheersing van culturele identiteitsvoorschriften als gevolg.

De relatie tussen zintuiglijkheid, ziekte, lichaam en cultuur vindt men ook terug in het artikel van Anne Drews. De auteur laat in haar bijdrage zien dat *ku-mva* – horen, voelen, ruiken – het eerste zintuig is waardoor kennis over ziekte kan worden verkregen. Bij de Kunda, een matrilineaire groep in Oost-Zambia, wordt de diagnose *Khombola* (genitale wratten) gesteld door zien, voelen en proeven. De therapeutische interventies van de Kunda zijn gebaseerd op de normatieve code van de *Miyambo*: gebruiken die de normen van de Kunda weergeven. Een belangrijk deel van de code heeft betrekking op de idee dat sociale interactie georganiseerd is volgens (rituele) lichaamstemperatuur. Mensen die een verschillende lichaamstemperatuur hebben moeten niet met elkaar in contact treden, anders worden ze ziek. *Khombola* moet dan worden begrepen in relatie met de matrilineaire ideologie van exogamie en de eenheid van de moederschoot en lichaamstemperatuur.

Evenals Drews in haar bijdrage moraliteit aan zintuiglijke waarneming verbindt, koppelt Ria Reis de bijzondere gave van de reuk aan de moraal. Zij laat zien dat de bijzondere gave van helderziendheid en de rol van de reuk in de diagnose van hekserij of kwade geesten in Zuidelijk Afrika tot het leven van alledag behoren, in tegenstelling tot wat in onze cultuur gebruikelijk is. Echter, bij nader inzien blijkt in onze cultuur ook 'een neus voor goed en kwaad' te zijn, ook al ontbreekt ze schijnbaar bij onze artsen. Reis komt met de provocerende these dat in onze cultuur wel degelijk een begrip voor het absolute kwaad is en dat het zintuig waarmee dit wordt waargenomen, de neus is. Wij hebben echter deze 'helderruikendheid' toegekend aan dieren.

Verstoringsen in zintuigen en zintuiglijke waarneming

Ziekte richt de waarneming van mensen op zichzelf: "Het lichaam wordt een quasi-object waarnaar we kijken en luisteren" (Van der Geest 1993: 64). De wijze waarop wij naar ons lichaam kijken en luisteren is echter cultureel gekleurd.

Hoewel in onze cultuur, anders dan bijvoorbeeld bij de Songhay in Niger (Stoller 1989) mensen niet geloven dat woorden het lichaam kunnen aantasten, weten de meesten van ons dat ze wel zeer kunnen doen (Cf. Synnott 1993: 154). In geval van sommige ziekten echter wordt het lichaam door woorden van anderen wel aangetast. In haar bijdrage over de ervaringen van aanraking bij schizofrene mensen laat Els van Dongen zien hoe woorden van anderen voor schizofrenen niet alleen pijnlijk zijn, maar hoe ze ook tot directe lichamelijke sensaties worden en hoe ze leiden tot vernietiging van dat lichaam. In het artikel worden deze specifieke zintuiglijke gewaarwordingen verbonden met de culturele problematiek van goed en kwaad. Het lichaam is "the principal field of political and cultural activity" (Turner 1992: 162). De auteur laat vervolgens zien hoe schizofrene mensen door clownesk gedrag de betekenis van hun zintuiglijke gewaarwordingen duidelijk maken. Anders dan bij de clown in Hendrik's artikel, die met zijn optreden een gezamenlijke ruimte voor autist en niet-autist tracht te scheppen, dringt de schizofrene clown zich in de lichamelijke ruimte van anderen in en maakt hij daarmee de gevolgen van overtredingen van de culturele wetten op de begrenzing van het lichaam duidelijk.

Als onze zintuigen en waarneming zijn aangetast, bijvoorbeeld door ziekte, ervaren we dat als zeer ingrijpend. Wij raken onze wereld kwijt, stelt Arko Oderwald in zijn bijdrage. De auteur laat in een korte bijdrage over geur en smaak zien hoe deze zintuigen ons leven tot een ervaring van continuïteit maken. Juist door het verlies van de geur en smaak dringt zich het besef aan ons op dat het heden door herinneringen van geuren en smaken met het verleden wordt verbonden.

Aandoeningen van zintuigen impliceren niet alleen het verlies van de wereld, maar ook van de identiteit en competentie. Zien en horen bijvoorbeeld hebben in onze cultuur een hechte relatie met weten en verstandelijke vermogens (Cf. Devereux 1991). Het perspectief op blindheid en doofheid in een samenleving is dikwijls normatief. In de bijdragen van Woods, Blume en Pos/Oderwald komt dit naar voren.

Tania Woods laat zien dat blindheid niet alleen een lichamelijke disfunctie is, maar tevens een persoonlijk ongeluk, een cultureel produkt, een symbool en een sociaal 'ongemak'. Woods past de metafoer van de gevangenis toe op blindheid. Blindheid impliceert dan sociale marginalisering, isolatie, eenzaamheid, machteloosheid en verminderd gevoel voor het zelf. Zo maakt zij ook het primaat van het visuele in de Engelse cultuur zichtbaar: tussen zien en weten bestaat een hechte relatie. Het archetypisch symbool van blindheid is de geleidehond. In de biomedische, instrumentele opvatting is de geleidehond een hulpmiddel ter vergroting van de lichamelijke mobiliteit. Woods toont ons aan de hand van verhalen van bezitters van geleidehonden dat deze dieren veel meer zijn. Door de relatie van blinden met hun geleidehond "the refabricated embodied sense of self and dog gradually begins to heal the suffering and dis-ease of blindness and opens up a new world."

De spanning tussen het zelf als iemand met een aandoening aan een van zijn zintuigen en de cultuur van de 'gezonden' wordt duidelijk in de bijdragen van Stuart Blume en Alex Pos en Arko Oderwald. In beide artikelen gaat het over doofheid. Hoe verbocentristisch onze cultuur is wordt duidelijk gemaakt door de immense inspanningen van de medische technologie om doven weer te laten horen (Blume) of doven de taal van de horenden te leren spreken (Pos en Oderwald). Doven, die een eigen (gebaren)taal bezitten, zijn blootgesteld aan hoge druk van de horenden om de gesproken taal te bemeesteren. De horenden in onze samenleving "watch over and care for the deaf, but by avoiding sign among themselves, they fail to fully extend to the deaf the opportunity to be a part of the world" (Washabaugh 1986). Dit niet-deel-hebben aan de wereld beschrijft Blume in zijn artikel. De auteur laat zien hoe weinig invloed de gemeenschap van doven, vooral in Groot-Brittannië, heeft gehad op de ontwikkeling van implantatie van elektronica in het slakkehuis. Blume maakt de grenzen van de moderne medische technologie zichtbaar: doven zijn niet onverdeeld gelukkig met het 'bionisch oor', omdat ze doofheid anders opvatten dan horenden.

De marginaliteit van de andere visie op de zintuiglijke aandoening van doven in een samenleving is ook onderwerp in het artikel van Pos en Oderwald. De auteurs spreken van een "dovencultuur" waarvan de positie wordt vergeleken met culturele minderheidsgroeperingen. Pos en Oderwald geven het concept multiculturele samenleving een andere inhoud; het wordt een begrip dat is gebaseerd op zelfinterpretatie van de betrokkenen (in het artikel de doven) in plaats van afkomst. Zij stellen dat zo doven

zonder verlies van identiteit uit hun isolement kunnen geraken, omdat de sociale tolerantie die bij het concept behoort hiervoor zorg kan dragen.

Uit alle bijdragen wordt duidelijk dat zintuiglijke waarneming niet waarde-neutraal is en dat deze met de culturele orde is vervlochten. Lichamelijkheid en zintuiglijkheid spelen een centrale rol in de problematiek van de (constructie van de) identiteit van het zelf, in de constructie en in standhouding van sociale ongelijkheid en de vorming van cultuur (Cf. Shilling 1993). De artikelen onderzoeken de verschillende zintuiglijke werelden waarin mensen leven en laten zien dat deze verschillen soms verstrekkende consequenties hebben.

Zowel het symposium als dit themanummer zijn inspirerend voor verder onderzoek naar zintuigen, zintuiglijkheid, ziekte en gezondheid.

Naast deze bijdragen bevat dit nummer een tweetal anders geaarde artikelen. Een artikel van Sjaak van der Geest als voorbeschuiving op het decembersymposium dat door de redactie van dit tijdschrift in Leuven wordt georganiseerd (zie elders in dit nummer). Het thema is 'Het Geheim'. De andere bijdrage is een besprekingsartikel van Grifhorst en Van Ewijk over genderoverschrijdend gedrag. Voorts zijn er een tweetal reacties van Cor Jonker en Els van Dongen op artikelen van De Boeck en Van der Geest die in het vorige nummer zijn verschenen en de gebruikelijke berichten, boekbesprekingen en signalementen.

Noot

Els van Dongen is voor dit themanummer gastredakteur.

Literatuur

Devereux, G.

1991 Ethnopsychological aspects of the terms 'deaf' and 'dumb'. In: D. Howes, (ed.) *The varieties of sensory experience*. Toronto: University of Toronto Press. 43-47.

Geest, S. van der

1993 Zin en zintuig in gezondheid en ziekte: voorbeschuiving op een symposium. *Medische Antropologie* 5/1: 63-70.

Howes, D. (ed.)

1991 *The varieties of sensory experience*. Toronto: University of Toronto Press.

Shilling, C.

1993 *The body and social theory*. London: Sage Publications.

Stoller, P.

1989 *The taste of ethnographic things. The senses in anthropology*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Synnott, A.

1993 *The body social. Symbolism, self and society*. London: Routledge.

Washabaugh, W.

1986 *Five fingers for survival*. Ann Arbor: Karoma Publishers.